

УДК 316.614

С. Гарькавець, д-р психол. наук, доц.
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Луганськ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВПЛИВИ ТА ПРОЦЕС СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН

У статті аналізуються можливості використання видів і засобів соціально-психологічного впливу та з'ясовуються, які з них є найбільш ефективними щодо виконання молоддю певних вимог суспільства в умовах трансформаційних змін. Наводяться результати емпіричного дослідження, в якому засвідчено, що чим вищим є рівень задоволення потреб, тим більше раціональним виявляється індивід та у реальному житті, він, переважно, керується здоровим глуздом стосовно виконання суспільних вимог.

Ключові слова: вплив, особистість, соціалізація, трансформаційні зміни.

Постановка проблеми. Вектор розвитку сучасного українського суспільства постійно змінюється, що зумовлює наявність перманентного стану та невизначеність його місця у процесах світової глобалізації. На це впливає цілий ряд чинників, але, як на нашу думку, на першому місці знаходяться чинники соціально-психологічного змісту.

Можна заперечити такій констатації, поставивши на перше місце соціально-економічні, правові, політичні та інші чинники. Але виникає питання, чи спроможна людина відчувати справжнє задоволення життям, якщо у неї в цих сферах буде все гаразд, а соціально-психологічно вона неспроможна радіти власному існуванню та випробовує проблему особистісного сенсу? Досвід свідчить, що навіть економічно достатні, розвинені, освічені люди випробовують негативні аспекти життя та їхнє невдоволення може призводити до руйнівних процесів у суспільстві. При підвищенні питомої ваги таких індивідів, ми можемо спостерігати різні соціальні деструкції. Разом із цим продовжують спостерігатися нові течії асоціальних та антисоціальних проявів, що зумовлюють як пошук нових шляхів соціалізації індивіда, так і пошук нових превентивних засобів щодо їхнього запобігання.

Отже, знаходження нових підходів, які б зумовили оптимізацію процесу соціалізації особистості, виховання та превентивної роботи, наразі становить найактуальніше завдання для науковців із різних сфер наукового знання, у тому числі зі сфери соціальної психології.

Теоретичний аналіз проблеми. Як зарубіжні (В. Адамс, А. Бандура, А. Бек, Д. Доллард, Л. Колберг, Дж. Кольман, Р. Мілз, Р. Моріс, К. Роджерс, С. Хенгелер, М. Хокінс та ін.), так російські (Г. М. Андреева, І. П. Башкатов, Ю. О. Клейбергер, К. Муздибаєв, О. О. Реан та ін.) і вітчизняні (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, С. Д. Максименко, Н. Ю. Максимова, В. В. Москаленко, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко та ін.) вчені розробили та продовжують розробляти різні концептуальні підходи та соціально-психологічні, психолого-педагогічні програми щодо процесу соціалізації індивіда, формування його самосвідомості на просоціальних засадах.

Проте, численні програми, здебільшого, є не пролонгованими. Час диктує своє, а стрімкі зміни, що відбуваються як у світі в цілому, так і в окремих суспільствах, свідчать на користь того, що пролонгація тієї або іншої програми є складною та невдячною справою. Аналіз зарубіжної соціально-психологічної літератури засвідчив, що майже 230 програм, в яких автори пропонували вирішення проблеми превенції та реабілітації делінквентів у пролонгованому варіанті (від 10 до 30 років) мали низькі показники ефективності та не призвели до вироблення загальноприйнятної концепції [2; 5; 8].

Головною причиною такого негативного стану речей, на думку Г. М. Авер'янової, Н. М. Дембицької, В. В. Москаленко та ін., є неефективна адаптація людини до суспільних вимог і протистояння суспільству в цілому, яке стримує індивідуальний саморозвиток і са-

моствердження [1; 2; 5; 6]. Закладений внутрішній конфлікт між мірою ідентифікації людини з суспільством і мірою уособлення її з суспільством призводить до виникнення характерних станів, які відтворюються у певних позиціях індивіда до соціального середовища. Так, в одному випадку ми маємо справу з соціальним конформістом, а в іншому – з асоціальною та навіть анти-соціальною особистістю.

Дослідники відзначають, що дефекти процесу соціалізації є наслідком запізнення та недосягнення відповідного рівня розвитку особистості. Це відбувається через послаблення уваги суспільства до позитивного регулювання (особливо у молоді) та недостатній кваліфікований підхід до психологічних особливостей цього процесу; через відсутність правильного педагогічного керівництва, належної організації життєвого простору, недостатню увагу, любов й підтримку дітей з боку значущих дорослих, насамперед батьків; через опірність педагогічним впливам особливостей розвитку психічної діяльності особистості, а також невмілі виховні дії дорослих [9; 14].

Разом із цим, процес соціалізації у вирішальному сенсі відбувається в онтогенезі й тому зумовлений, здебільшого, суспільними обставинами, а не біологічними чинниками. Тому успіх цього процесу знаходяться у "потенціях" суспільства, соціальних груп та окремих людей, що займаються вихованням інших.

Фахівці пропонують як різні підходи до розв'язання проблеми соціалізації, так і широке коло засобів виховання. Наприклад, пропонується побудувати систему правового виховання молоді на державному рівні. Така система зобов'язана забезпечити майже тотальний контроль за поведінкою дітей, підлітків і молоді. До роботи пропонується залучити відділи профілактики правоохоронних органів, інспекції з профілактики правопорушень неповнолітніх, викладачів, психологів і соціальних педагогів освітянських установ і т. ін., впровадити інтенсивні психолого-педагогічні технології, видання навчальної літератури, наочних посібників, навчальних фільмів, розповсюдження передового досвіду, спеціально розробити методики щодо виховної роботи з різними верствами населення [14]. Взагалі пропонується загальнодержавна програма (яких уже, до речі, була велика кількість), але алгоритми її реалізації ще потребують своєї деталізації та відповідного фінансового забезпечення.

Російський вчений-психолог В. Ф. Пірожков зазначає: "За останні роки у державі розпалася радянська система заходів, що існувала раніше, щодо боротьби зі злочинністю неповнолітніх. Ця система включала більше ніж 50 соціальних інститутів – різнотипових державних і суспільних організацій, установ і посадових осіб" [13, с. 309]. На думку науковця, все це призвело до колапсу правового виховання та правової соціалізації молоді. Вчений пропонує задіяти систему профілактичних заходів загального та спеціального психолого-педагогічного спрямування. К. Муздибаєв зазначає, що основним завданням системи виховання мусить бути

формування відповідальності як ознаки характеру особистості, яка сприяє прийняттю відповідальності заздалегідь, свідомо та без примусу [11].

Вітчизняні фахівці пропонують враховувати всю сукупність елементів соціокультурного, духовного середовища, усіх відносин, в які реально включається дитина. На їхню думку, в умовах сучасної інформаційної культури засобами виховання стають практично будь-які факти особистого життя дитини, які викликають сильні переживання і породжують потребу виявляти свій соціальний досвід. Дітей потрібно включати у "дорослий" життєвий простір, їм потрібно пропонувати партнерство, викликати потребу у співробітництві в загальному соціальному просторі соціалізації. Для того, щоб забезпечити справжнє дорослішання, а не пристосування до випадкових обставин і сумнівних цінностей, потрібно організувати позашкільний простір, певним чином позбавивши впливовості школоцентризму. З цією метою дослідники пропонують організувати такі форми педагогічного впливу, як ігрові групи скаутського типу, які організуються дорослими з урахуванням основних потреб підростаючої людини [1].

Ряд фахівців вважає, що для ранньої соціалізації індивіда велике значення має формування особистості у родині. Так, зазначається, що емоційно-теплі контакти, поважливе ставлення до дітей з боку батьків і дорослих є запорукою їхньої доброзичливості, самостійності, здібності до співпраці, вміння конструктивно вирішувати конфлікти [5; 6; 9; 11].

Проте слід зазначити, що ще Г. С. Костюк відзначав, що внутрішні суперечності, притаманні особистості, виступають рушійною силою переходу її від нижчих до вищих ступенів розвитку. Саме суперечності стають джерелом активності, намагання усунути ці суперечності, виробити нові способи поведінки, досконаліші дії та пов'язані з ними властивості [7]. У цьому сенсі головним виявляється те, що людина кожного разу, поборюючи внутрішні суперечності, входить у певну соціальну реальність у формі конкретних життєвих ситуацій. Тому можливість конструктивно протистояти життєвій ситуації та знаходити правильні алгоритми своєї поведінки й виступає якісним показником особистості.

Отже слід зазначити, що більшість науковці розглядають саме впливи (соціально-психологічні або педагогічні) в якості головного засобу передачі індивіду соціальних цінностей та норм суспільства. Тобто, впливи посідають визначальне місце у процесі соціалізації, а його вмиле й ефективно застосування є головною умовою просоціального розвитку особистості.

Мета статті. Проаналізувати існуючі види та засоби впливів і з'ясувати, які з них є найбільш ефективними щодо виконання молоддю певних вимог суспільства в умовах трансформаційних змін.

Основні результати дослідження. Вважається, що головним завданням виховання є прагнення до досягнення гармонійних відносин людини з суспільством, іншими людьми, покращення та гармонізації особистісних властивостей людини. Завдяки цьому можливо досягти позитивних змін у поведінці людей та запобігти їхній десоціалізації [6]. При цьому соціалізація особистості передбачає, з одного боку, ефективну адаптацію людини у суспільстві, а з іншого – здатність її певною мірою протистояти цьому суспільству. Тобто ефективна соціалізація – це певний баланс між ідентифікацією з суспільством та уособленням в ньому. Це так званий соціально-гармонійний розвиток індивіда. Але відомо й те, що гармонія (від греч. *harmonikos* – злагоджений, розмірний) – це узгодженість, злагодженість у сполученні чого-небудь, а також щось середнє між своїх сусі-

дів (математичне) [15, с. 111]. Тобто гармонійно розвинена людина це така людина, яка відповідає усередненим потребам суспільства. Відтак ефективна соціалізація у своєму кінцевому результаті пропонує людині узгодженість її "Я" з соціальною структурою суспільства. Коли такої узгодженості не відбувається, людина стає соціальним девіантом (або зі знаком плюс та, здебільшого, зі знаком мінус).

Чи не від того так відбувається, що людині суспільство пропонує щось середнє, а вона вже змалку не вважає за потрібне задовольнятися цим? Дитина вважає, що вона здібна на більше, ніж бути такою, як усі.

Яскравим прикладом такого невдоволення може слугувати створення в одному з міст Російської Федерації замість середньої школи інтернатної системи екстернатної школи для дітей, які хронічно не встигали у школі, втікали з дому, вживали алкогольні напої. Як відзначають дослідники, цей тип школи дозволив відірвати дітей від негативно-стереотипних, патогенних відносин із навколишнім світом та занурити їх у високomorальне, художньо-творче середовище. Було реалізовано принцип В. М. М'ясищева про те, що "виховання людини є, перш за все, вихованням її відносин". Більше ніж 80 % дітей закінчили школу з золотими та срібними медалями та продовжили навчання у різних вищих навчальних закладах [6].

Отже, ефективність соціалізації в першу чергу залежить від тих соціально-психологічних впливів, під які людина потрапляє з дитинства та відчуває на собі у процесі онтогенезу. Відтак, акцент слід ставити не на гармонізованому вихованні дитини, а знаходити для неї її "острів соціальної інтеграції", який буде позитивно доповнювати загальний "ландшафт суспільного життя".

У соціальній психології виокремлюється кілька видів впливу. По-перше, це соціально-психологічний вплив у спеціально створеному середовищі. Такий вплив вітлюється у різних формах організаційної роботи. Наразі ми маємо значну кількість як позитивних, так і негативних прикладів продукування такого впливу (дитячі садки, школи, армія, але і "Джонстаун", місця позбавлення волі тощо).

По-друге – соціально-психологічний вплив у середовищі, створеному засобами масової інформації. Радіо, телебачення, друковані видання та Інтернет – все це засоби такого впливу, які в умовах глобалізації світу несуть у собі "колективне" навантаження. Таке середовище позбавлене індивідуалізації та разом із цим впливає на кожного окремо, де б він не знаходився. Особливо актуалізуються телебачення та Інтернет, які на думку дослідників володіють особливим потенціалом впливу як на свідоме, так і підсвідоме особистості [10].

Встановлено, що засобами психологічного впливу виступають переконання, навіювання, наслідування та психологічне зараження. До речі, дехто з фахівців виокремлює ще один засіб впливу – моду [12]. Усі засоби так або інакше використовуються у соціально-психологічних впливах із різною амплітудою свого застосування. При цьому результатом таких впливів є зміни, які виникають в об'єкті впливу. Відбувається, перш за все, перебудова системи соціальних установок, атитюдів, відношень, уявлень та спрямованості поведінки особистості в цілому.

На емпіричному рівні, нами була здійснена спроба визначити уявлення студентської молоді про релевантність певних соціальних вимог, які визначають спрямованість її поведінки в сучасних умовах розвитку трансформуючого суспільства та видів і засобів соціально-психологічного впливу, що спроможні найбільш ефективно екстраполювати ці вимоги.

Випробуваним-студентам (юнаки та дівчата у віці від 19 до 25 років, N=180) на першому етапі дослідження було запропоновано відповісти на запитання анкети

щодо дієвості впливу певних соціальних вимог нормативного характеру (n=20) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Результати анкетування щодо дієвості впливу соціальних вимог (N=180)

№ п/п	Соціальні вимоги	Визначення (у %)		
		Впливає	Не впливає	Впливає, якщо має силу закону
1.	Виконання законів	111	69	-
2.	Дотримання правил дорожнього руху	168	12	-
3.	Гідне ставлення до інших	87	63	30
4.	Дотримання правил етикету	5	150	25
5.	Сплата податків	105	85	-
6.	Поважно спілкуватися	33	118	29
7.	Бути завжди чесним	55	110	15
8.	Виконувати правила розпорядку дня	9	155	16
9.	Поважно ставитися до старших	138	19	23
10.	Надавати допомогу постраждалим	40	113	27
11.	Виконувати правила екологічної безпеки	70	110	-
12.	Виконувати вказівки батьків	141	29	10
13.	Сплачувати штрафи	116	33	31
14.	Не давати хабар	69	98	13
15.	Заохочувати за зроблену справу	62	57	61
16.	Карати за вчинене правопорушення	63	5	112
17.	Виконувати вказівки вихователя	95	57	28
18.	Поважати державні символи	122	43	15
19.	Дотримуватися гендерної рівності	61	103	16
20.	Толерантне ставлення до представників інших національностей	17	148	15

На другому етапі ми запропонували студентам визначити релевантність видів і засобів соціально-психологічного впливу відносно кожної запропонованої соціальної вимоги. Випробуваним було поставлене одне запитання: "Яким видом і засобом впливу можна

краще вплинути на вас, з метою змусити керуватися тією або іншою вимогою у реальному житті?" Третім етапом було виявлення базових потреб випробуваних за методикою, розробленою на базі ієрархії потреб А. Маслоу (див. табл. 2).

Таблиця 2

Результати визначення ієрархії потреб у групах випробуваних (N=180)

Ієрархія потреб	Групи випробуваних (у %)		λ – критерій Колмогорова-Смірнова
	"Більшість"	"Меншість"	
Фізіологічні (матеріальні) потреби	17	5	λ = 1,38; p≤0,04
Потреба у безпеці	83	11	λ = 1,65; p≤0,008
Соціальні (у любові та приналежності) потреби	54	42	λ = 1,18; p≤0,12
Потреба у соціальному визнанні (повазі)	31	93	λ = 1,26; p≤0,08
Потреба у самоактуалізації	20	83	λ = 1,44; p≤0,03

Після обробки отриманих результатів ми констатували таке. Переважна більшість випробуваних (більше ніж 70 %) відмітили дієвість впливу всіх соціальних вимог. Проте менше 20 % випробуваних вважають такими тільки ті, за якими стоїть "сила закону". Такі випробувани у реальному житті, здебільшого, керуються не тим, що є вимогою, а тим, що може складати суб'єктивне розуміння "здорового глузду".

"Більшість" випробуваних (майже 70 %) поряд із переконанням відзначила релевантність таких видів впливу, як навіювання, наслідування та зараження. "Меншість", переважно, наполягала тільки на дієвості такого виду впливу, як переконання.

Відповіді на запитання щодо дієвості конкретного засобу впливу також поділили випробуваних. Майже 20% випробуваних вважають, що саме Інтернет володіє найбільшою переконливістю щодо трансляції соціальних вимог. Ще 40% випробуваних акцентують думку на дієвості телебачення. Власну позицію, випробувани пояснювали тим, що такі засоби впливу володіють необхідним рівнем переконливості, оскільки можна не тільки читати, слухати, але й безпосередньо бачити та спостерігати.

Отже, дані пояснення надають підстави зробити висновок, що у випробуваних, які вважають Інтернет та телебачення найбільш переконливими засобами впли-

ву, когнітивні та раціональні структури психіки "розмиті" емоційним компонентом сприйняття відеоінформації.

За визначенням Д. В. Ольшанського, спостереження за подіями на телеекрані призводить до ототожнення індивідів зі співучасниками подій, що транслюються, та на відміну від раціональної логіки у них з'являється інша – емоційна психологіка. Тобто, переконливість з'являється на підставі того, що рефлексивно спрацьовує дивовижний для здорового глузду принцип: "Я бачив – отже, це правда!" [12].

Взагалі можна зробити висновок, що менше ніж 30% випробуваних керуються соціальними вимогами у реальному житті на підставі їхньої переконливості, а інші, або завдяки сильному навіюванню, або через страх бути покараними, або піддаються дієвому впливу зазначених вимог на підставі того, що "так вчиняють інші" (наслідування та зараження). Так звана "меншість" випробуваних може використовувати й такий спосіб, як спосіб "спроб і помилок" та повторювати ті дії, за якими раніше знаходився позитивний результат.

За результатами дослідження ієрархії потреб у представників "Більшості" найбільш актуалізованою виявилася потреба у безпеці (83 %). У представників "Меншості" переважала актуалізація потреби у соціальному визнанні (93%) та самоактуалізації (83%). Зазначене свідчить, що випробувани, які вважають, що пере-

важно всі види соціально-психологічного впливу можуть бути продуктивними у сенсі зміни їхніх уявлень, ставлень та спрямованості поведінки, не вважають себе захищеними та випробовують потребу у безпеці. Навпаки, випробувані, для яких релевантним виступає тільки такий вид впливу, як переконання, відчувають потребу у соціальному визнанні та самоактуалізації, і саме вони, у реальному житті, здебільшого керуються здоровим глуздом.

Висновки. Наявність диференційованого підходу в застосуванні видів і засобів соціально-психологічного впливу виявляється найбільш ефективним щодо зміни уявлень, ставлень та поведінки індивідів у повсякденному житті. Але, у той же час, такі зміни, значною мірою, залежать від рівня потреб, які випробовує кожен із них. Чим вище є рівень потреб, тим більшою мусить бути переконливість дії соціальної вимоги.

Гармонізація особистості повинна мати багаторівневу структуру. Виявляється не ефективним ототожнення усіх із усіма. У кожній особистості свій рівень актуалізації потреб і стосовно неї мають бути задіяні й відповідні механізми і чинники соціалізації. Різні види соціально-психологічного впливу не функціонують у відриві один від іншого й тому є ще одне завдання, яке потребує свого вирішення. Це злагодженість впливів, їхня несуперечлива дія. У цьому випадку ми можемо розраховувати на ефективну соціалізацію особистості. За умов трансформаційних змін оптимізація процесу соціалізації передбачає використання усього спектру впливів при їх конгруентному поєднанні.

Список використаних джерел

1. Авер'янова Г. М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г. М. Авер'янова, Н. М. Дембицька, В. В. Москаленко. – К.: "ППП", 2005. – 307 с.
2. Бартол К. Психология криминального поведения / Курт Бартол. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.
3. Блэкборн Р. Психология криминального поведения / Ричард Блэкборн. – СПб.: Питер, 2004. – 496 с.
4. Боришевський М. Й. Сімейне виховання як гарант морального становлення особистості / М. Й. Боришевський // Початкова школа. – 1995. – № 4. – С. 4-9.
5. Девиантология: Хрестоматия / [автор-составитель Ю. А. Клейберг]. – СПб.: Речь, 2007. – 412 с.
6. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
7. Костюк Г. С. Навчання і розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К.: Радянська школа, 1968. – С. 9.

С. Гарькавец, д-р психол. наук, доц.

Южноукраинский национальный университет имени Владимира Даля, Луганск

СОЦИАЛЬНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВЛИЯНИЯ И ПРОЦЕСС СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

В статье анализируются возможности применения видов и способов социально-психологического влияния, и выясняется, какие из них являются наиболее эффективными относительно выполнения молодежью требований общества в условиях трансформационных изменений. Представлены результаты эмпирического исследования, в котором установлено, что чем более высоким есть уровень удовлетворения потребностей, тем более рациональным становится индивид и в реальной жизни он, преимущественно, руководствуется здравым смыслом относительно выполнения социальных требований.

Ключевые слова: влияние, личность, социализация, трансформационные изменения.

S. Garkavets, Dr. Sc., Ass. Prof.

Volodymyr Dahl South-Ukrainian National University, Lugansk

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL INFLUENCES AND THE PROCESS OF PERSONALITY SOCIALIZATION IN CANDITION OF TRANSFORMATIONS

The article analyzes the possibility of types and methods of the social and psychological impact, and find out which ones are the most effective on the implementation of the requirements of the youth society in terms of transformational change. The results of empirical study, which found that the higher is the level of needs, the more rational the individual, and in real life he mainly use their best judgment with respect to the fulfillment of social needs.

Key words: impact, personality, socialization, transformational change.

8. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества / В. Н. Кудрявцев. – М.: Гардарики, 2002. – 238 с.

9. Максимова Н. Ю. Особистісні детермінанти соціальної дезадаптації / Н. Ю. Максимова // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали методологічного семінару АПН України 16 грудня 2004 року / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К., 2005. – С. 177-184.

10. Москаленко В. В. Психология социального влияния. Навч. пос. / В. В. Москаленко. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.

11. Муздыбаев К. Психология ответственности / Куанышбек Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.

12. Ольшанский Д. В. Психология масс / Д. В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.

13. Пирожков В. Ф. Криминальная психология / В. Ф. Пирожков. – М.: Ось-89, 2001. – 704 с.

14. Прикладная юридическая психология / Под ред. А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 639 с.

15. Словарь иностранных слов. – [13-е изд., стереотип.]. – М.: Рус. яз., 1986. – 608 с.

1. Aveyanova G. M. Features of socialization of youth in transforming society / G. M. Aveyanova, N. M. Dembytska, V. Moskalenko. – K.: "PPP", 2005. – 307 p.

2. Bartol K. Psychology of crime behavior / Kurt Bartol. – SPb.: Prime EVROZNAK, 2004. – 352 p.

3. Blackburn R. Psychology of crime behavior / Richard Blackburn. – SPb.: Piter, 2004. – 496 p.

4. Boryshevskyy M. J. Upbringing as a guarantor of moral identity formation / M. J. Boryshevskyy // Pochatkova Shkola. – 1995. – № 4. – S. 4-9.

5. Deviantology: A Reader / [Compiled by Yu. Kleyberh]. – SPb.: Rech, 2007. – 412 p.

6. Kon I. S. Psychology of early adolescence / I. S. Kon. – M.: Prosvetschenie, 1989. – 255 p.

7. Kostyuk G. S. Training and personal development / G. S. Kostyuk. – K.: Radyanska Shkola, 1968. – P. 9.

8. Kudryavtsev V. N. Crime and mores of a transitional society / V. N. Kudryavtsev. – M.: Gardariki, 2002. – 238 p.

9. Maksimova N. Yu. Personality determinants of social exclusion / N. Yu. Maksimova // Theoretical and methodological problems of the individual in the system of lifelong learning: Proceedings of the methodological seminar of Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. December 16, 2004 / Ed. by S. D. Maksymenko. – K., 2005. – P. 177-184.

10. Moskalenko V. Psychology of social impact: Tutorial book / V. Moskalenko. – Kyiv: Centr uchbovoyi literatury, 2007. – 448 p.

11. Muzdybaev K. Psychology of liability / K. Muzdybaev. – Leningrad: Nauka, 1983. – 240 p.

12. Olshanskyy D. V. Psychology of mass / D. V. Olshanskyy. – SPb.: Piter, 2002. – 368 p.

13. Pyrozhekov V. F. Crime psychology / V. F. Pyrozhekov. – M.: Os'-89, 2001. – 704 p.

14. Applied law psychology / ed. by A. Stolyarenko. – Moscow: UNITY-DANA, 2001. – 639 p.

15. Dictionary of foreign words / 13th ed. – Moscow: Russkyy Yazyk, 1986. – 608 p.

Надійшла до редколегії 05.11.13